

บทปริทัศน์หนังสือ

เผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลง 40 ปี หลัง 14 ตุลาฯ

พียดา สารมะโน

นักศึกษาสาขารัฐประศาสนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

สุริยะ หาญพิชัย

อาจารย์สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี

Piyada Sanmano

Student of Social studies, Faculty of Humanities and Social Sciences,

Thepsatri Rajabhat University

Suriya Hanphichai

Lecturer of Public Administration, Faculty of Humanities and Social Sciences,

Thepsatri Rajabhat University

Corresponding Author: hanpichai@hotmail.com



ชื่อหนังสือ	:	เผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลง 40 ปี หลัง 14 ตุลาฯ
ผู้แต่ง	:	พระไพศาล วิสาโล
จำนวน	:	74 หน้า ปกอ่อน ISBN 9786169186007
ผู้จัดพิมพ์	:	มูลนิธิ 14 ตุลา
พิมพ์เมื่อ	:	2556

บทนำ

หนังสือ เฝียูหน้ากับความเปลี่ยนแปลง 40 ปี หลัง 14 ตุลาฯ เขียนโดย พระไพศาล วิสาโล เจ้าอาวาสอยู่ที่วัดป่าสุคะโต เขียนหนังสือเล่มนี้เพื่อให้คนรุ่นหลังได้รู้ถึงประสบการณ์โดยตรงกับเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และ 6 ตุลาคม 2519 รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญในบ้านเมืองไทย พระไพศาล เดิมชื่อ ไพศาล วงศ์วรวิสิทธิ์ เป็นนักกิจกรรมมาตั้งแต่เมื่อครั้งเป็นนักศึกษา มีกิจกรรมและข้อคิดข้อเขียนออกมามากมายต่อเนื่องมากมายเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวาง ท่านได้รับรางวัลเกียรติยศระดับชาติมากมาย อาทิ รางวัลบุคคลดีเด่นด้านสันติภาพ รางวัลศรีบูรพา และได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สาระสำคัญของหนังสือ

หนังสือ เฝียูหน้ากับความเปลี่ยนแปลง 40 ปี หลัง 14 ตุลาฯ ได้รวบรวมเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 และ 6 ตุลาคม 2519 รวมทั้งเหตุการณ์สำคัญในบ้านเมืองไทยมาโดยต่อเนื่อง เพื่อให้คนรุ่นหลังได้รู้ถึงประสบการณ์โดยตรงกับเหตุการณ์สำคัญในบ้านเมืองไทย แม้เป็นช่วงเวลาที่ยาวนานสำหรับประวัติศาสตร์แต่เวลานานสำหรับมนุษย์ที่จะได้คนคิดทบทวนตรวจสอบอดีตเพื่อมองไปข้างหน้าแน่นอน เนื้อหาประกอบด้วย

เรื่องที่ 1 **บทปาฐกถา** เฝียูหน้ากับความเปลี่ยนแปลง 40 ปี หลัง 14 ตุลาฯ นำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับการบรรยายปาฐกถาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับธรรมะ โดยจะพูดถึงเหตุการณ์ทางศาสนา ผู้เขียนได้เขียนแนวคิดทางการเมืองและสังคม อันเป็นการต่อสู้เพื่อประชาธิปไตยครั้งยิ่งใหญ่ของประชาชนไทย ชี้ให้เห็นถึงความใส่ใจในความเป็นไปของบ้านเมือง อันเป็นทั้งหน้าที่ และคุณธรรมของศาสนิกชน ด้วยเฉพาอย่างยิ่งเป็นชาวพุทธแล้ว ไม่ควรนิ่งดูตาย ต่อเหตุการณ์ของบ้านเมืองโดยเฉพาะในยามที่มีความทุกข์ร้อนเกิดขึ้น ผู้เขียนต้องการที่จะให้ระลึกถึงเหตุการณ์บ้านเมือง ไม่ว่าจะทำอะไรก็ควรเอาธรรมมาเป็นแนวทางหรือเครื่องกำกับการคิดและการกระทำของเรา ที่จะสื่อให้รู้ว่ธรรมะกับการเมืองทั้งสองสิ่งนี้มีความเชื่อมโยงกันได้ เพื่อให้ทุกคนได้นำเอาธรรมะมาใช้เพื่อให้บ้านเมืองมีความสงบร่มเย็นมากขึ้น หรืออย่างน้อยก็ช่วยให้อึดใจของคนในสังคมรุ่มร้อนน้อยลง เมื่อนึกถึงเหตุการณ์บ้านเมืองที่เกิดความขัดแย้งในความคิดเห็นที่แบ่งแยกแตกต่าง

เรื่องที่ 2 **เมืองไทย 40 ปีหลัง 14 ตุลาฯ** นำเสนอเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ วันมหาวิปโยค เป็นหนึ่งในบรรดาเหตุการณ์สำคัญที่สุดของเมืองไทยในยุคปัจจุบัน เป็นหุ้มหมดยที่สำคัญของประวัติศาสตร์การเมืองไทยยุคใหม่ ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้งกว้างขวางในทางเศรษฐกิจและสังคม ถึงแม้เหตุการณ์ดังกล่าวจะผ่านไปเกือบสองสัปดาห์แล้วก็ตาม แต่ก็ยังยากที่จะประเมินผลกระทบจากเหตุการณ์ดังกล่าวที่ผ่านมามากมายครบถ้วน ในวาระ 40 ปีของเหตุการณ์ 14 ตุลาฯ ควรใช้อาสนนี้ทบทวนสถานะและบทบาทของเหตุการณ์ดังกล่าว เพื่อประเมินคุณค่าในทางประวัติศาสตร์ หรือสำรวจพัฒนาการประชาธิปไตยของไทยว่าก้าวหน้าเพียงใดนับตั้งแต่เกิดเหตุการณ์ดังกล่าวขึ้นมา สามารถบรรลุเจตนารมณ์ของการต่อสู้ครั้งนั้นมากน้อยเพียงใด และต้องการให้ทุกคนใช้อาสนนี้รำลึกถึงวีรกรรมของผู้ที่ยอมพลีชีพเพื่อประชาธิปไตยในเหตุการณ์ครั้งนั้นด้วย

สถานการณ์ในปัจจุบันเชื่อว่ามีความไม่แน่นอนที่รู้สึกสับสน หนักใจ และเป็นกังวลกับสภาพบ้านเมืองขณะนี้ สภาพดังกล่าวยั้ดเยื้อมาหลายปีจนหลายคนรู้สึกหดหู่ท้อแท้ ผู้เขียนได้กล่าวถึงว่าเมื่อ 6 ปีที่แล้วอาจารย์

เกษียร เตชะพีระ ได้ตั้งข้อสังเกตในระหว่างแสดงปาฐกถา 14 ตุลาคม ว่าสถานการณ์สำหรับกระบวนการสร้างประชาธิปไตย หลัง 14 ตุลาคม 2516 เหตุการณ์ในครั้งนั้นเป็นช่วงแห่งความอึมครึม สับสนทางอุดมการณ์ การเมืองและศีลธรรมอย่างไม่เคยมีมาก่อนในรอบ 34 ปีของเหตุการณ์ 14 ตุลาคม ทั้งนี้ ความสับสนทางอุดมการณ์การเมืองและศีลธรรมนอกจากจะไม่ลดลงแล้วกลับหนักกว่าเดิม ขณะเดียวกันในส่วนของผู้ที่ไม่สับสนเพราะได้เลือกข้างในทางการเมืองและศีลธรรมแล้ว ก็มีท่าทีเป็นปฏิปักษ์ต่อกันมากขึ้นจนผลักดันซึ่งกันและกันให้อยู่ในภาวะสุดโต่ง ผู้เขียนได้อธิบายเพิ่มเติมเพื่อให้เห็นภาพชัดขึ้นกล่าวคือ แม้ประชาธิปไตยของไทยจะล้มลุกคลุกคลานมาตลอดแต่เมื่อเหตุการณ์ 14 ตุลาคมผ่านไปได้ 2 ทศวรรษหรือพูดให้เจาะจงก็คือหลังจากเหตุการณ์ พฤษภาประชาธรรม 2535 ก็มีความเห็นสอดคล้องกันในหมู่นักวิชาการส่วนไม่ว่าภาคราชการเพื่อธุรกิจและเพื่อประชาชนว่า ประชาธิปไตยหรือการปกครองโดยรัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้งเป็นสิ่งที่เหมาะสมกับประเทศไทยแม้จะมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็หนีไม่พ้นแนวทางนี้ เช่นการเมืองครึ่งอิสระ หรือการมีส่วนร่วมจากภาคประชาชนเพื่อทดแทนการใช้อำนาจรัฐมิให้ เป็นไปตามอำเภอใจจนนำไปสู่การผลักดันรัฐธรรมนูญฉบับประชาชน ในปี 2540 ได้สำเร็จ

เรื่องที่ 3 **รากเหง้าของความขัดแย้ง** ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นเพียงเพราะคนไม่กี่คนที่เป็นผู้ก่อเรื่อง ซึ่งเป็นการแย่งชิงอำนาจระหว่างชนชั้นนำกลุ่มใหม่กับชนชั้นนำกลุ่มเก่าระหว่าง กลุ่มทุนนิยมโลกาภิวัตน์กับกลุ่มทหารและข้าราชการ ในมุมมองดังกล่าวมีข้อเท็จจริงรองรับอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ ว่าหากความจริงมีเพียงเท่านี้ ความขัดแย้งก็ไม่น่าจะขยายลงไปถึงทุกภาคส่วนของประเทศอย่างที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนี้เมื่อเมืองไทยมีความขัดแย้งระหว่างชนชั้นนำมาหลายครั้ง เช่น ระหว่างนักการเมืองกับทหารและข้าราชการ จนถึงด้วยการรัฐประหาร ยุบสภา ฉีกรัฐธรรมนูญ แล้วเลือกตั้งใหม่เข้าก็หลายครั้งแต่ที่ผ่านมาก็ไม่เคยเกิดกระแสต่อต้านจากมวลชนระดับล่างมากมายดังที่เกิดขึ้นหลังรัฐประหารปี 2549

การแบ่งฝักแบ่งฝ่ายมีความซับซ้อนกว่านี้มาก แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าผู้ที่เลือกข้างอย่างสุดโต่งดังกล่าวทุกวันนี้มีความเป็นไปได้จำนวนไม่น้อย ยังไม่ต้องพูดถึงการเลือกข้างอย่างสุดโต่งระหว่างการเปิดให้มีเสรีภาพอย่างไม่มีเงื่อนไขกับการจำกัดเสรีภาพในนามของศีลธรรม รวมทั้งการแบ่งขั้วระหว่างสากลนิยมกับความเป็นไทย และผู้เขียนได้พูดถึงการแบ่งฝ่ายทางการเมืองอันเป็นผลมาจากเหตุการณ์รัฐประหาร 2549 ซึ่งโค่นล้มรัฐบาล พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตรด้วย กลุ่มการเมืองสองขั้วนั้นได้ตั้งตัวเป็นปฏิปักษ์ต่อกันและพยายามต่อสู้เอาชนะคะคานกันจนทำให้เกิดความไม่สงบทางการเมืองถึงกับเกิดเหตุการณ์นองเลือดครั้งแล้วครั้งเล่า

เรื่องที่ 4 **ความเปลี่ยนแปลงขนาดใหญ่ในชนบท** ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมไทย เกิดจากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสังคมชนบทไทยในช่วง 30 ปีที่ผ่านมานอกจากรัฐบาลชุดแล้วชุดเล่าผลักดันให้มีการพัฒนาชนบทอย่างต่อเนื่องแล้ว ระบบทุนนิยมยังแพร่เข้าไปยังทุกซอกทุกมุมของชนบท ทำให้ชีวิตของผู้คนผูกติดกับเศรษฐกิจแบบตลาด ที่เคยทำเกษตรกรรมแบบยังชีพก็มาเป็นการทำเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ ซึ่งรายได้ส่วนใหญ่ของผู้คนในชนบท ไม่ได้มาจากภาคการเกษตรอีกต่อไปแต่มาจากนอกภาคเกษตรกรรม เช่น รับจ้างค้าขาย ตัดเสื้อ ซ่อมรถ หรือเป็นผู้ประกอบการรายย่อย เป็นต้น ผู้คนในชนบทส่วนใหญ่ไม่ใช่คนยากจนดังแต่ก่อนอีกต่อไป คนยากจนเป็นเพียงคนส่วนน้อยคือมีเพียง 5.4 ล้านคนประชากรทั้งประเทศแม้แต่ในภาคอีสานคน

ยากจนก็มีเพียง 3.1 ล้านคนจากจำนวน 20 ล้านคน ในชนบทนั้นประชาชนส่วนใหญ่เป็นชาวนารายได้ปานกลาง ซึ่งมีชีวิตแบบสมัยใหม่

เรื่องที่ 5 **อิทธิพลของกระแสโลกาภิวัตน์** ชี้ให้เห็นและตระหนักว่าสังคมไทยกำลังเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว มีความเปลี่ยนแปลงอีกมากมายที่กำลังก่อตัวขึ้นและมีปัจจัยภายในกับภายนอกที่เป็นพลังผลักดันให้เมืองไทยขับเคลื่อนไปข้างหน้าอย่างมีนัยสำคัญ ความเปลี่ยนแปลงขนาดใหญ่ในชนบททำให้คนชั้นกลางระดับล่างขยายตัวจนต้องการพื้นที่ทางการเมืองอย่างเท่าเทียมกับคนชั้นกลางในเมือง เป็นเรื่องของปัจจัยภายในที่ว่า ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ กระแสโลกาภิวัตน์ ซึ่งปฏิเสธไม่ได้เลยว่า โลกาภิวัตน์ทางเศรษฐกิจ เช่น การเปิดเสรีทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของทุนนิยม ส่งผลอย่างมากต่อการขยายตัวของคนชั้นล่างในระดับล่างในชนบท ทำให้คนชนบทมีวิถีชีวิต วัฒนธรรมการบริโภค และทัศนคติใกล้เคียงคนชั้นกลางในเมืองมากขึ้น แต่ถ้าโลกาภิวัตน์มีผลกระทบเพียงแค่นั้น สถานการณ์ในเมืองไทยทุกวันนี้คงซับซ้อนน้อยกว่าที่เป็นอยู่มาก

เรื่องที่ 6 **จากความขัดแย้งสู่การแบ่งข้างแยกตัว** ความขัดแย้งที่กำลังลุกลามไปทั่วเมืองไทยทุกวันนี้ แก่นแกนของขัดแย้งเกิดจาก ความขัดแย้งระหว่างฝ่ายที่เรียกร้องสิ่งใหม่ กับฝ่ายที่ต้องการรักษาของเดิมเอาไว้ ก็คือความขัดแย้งทางการเมืองที่ดูเหมือนแวดล้อมอยู่รอบตัวบุคคลนั้น เบื้องลึกก็คือ ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนใหม่หรือ พลังใหม่คือ นายทุนที่ต้องการมีอำนาจผ่านการเลือกตั้งโดยมีพันธมิตรคือชนชั้นกลางระดับล่าง ซึ่งเป็นคนกลุ่มใหม่ที่เติบโตในชนบท ถูกกล่าวหาว่าเป็น ทุนนิยมสามัญ หรือ เผด็จการทุนนิยม กับคนพลังอำนาจเก่าคือชนชั้นนำในภาคราชการ ที่ถูกกล่าวหาว่าเป็น อำมาตย์ โดยมีพันธมิตรคือชนชั้นนำในภาคราชการ และชนชั้นกลางในเมือง

เรื่องที่ 7 **โกรธ เกลียด และ กลัว** เนื่องจาก ความโกรธ ความเกลียด และความกลัว เป็นอารมณ์ความรู้สึกที่สัมพันธ์กัน เมื่อมีอารมณ์ความโกรธและเกลียดแล้ว ความกลัวและหวาดระแวงก็ตามมา กล่าวคือ กลัวว่าอีกฝ่ายจะคุกคามหรือบั่นทอนสิ่งที่ตนรักและหวงแหน เช่น ฝ่ายเสื้อเหลืองก็กลัวว่าสถาบันพระมหากษัตริย์กำลังจะถูกคุกคาม ส่วนฝ่ายเสื้อแดงก็กลัวว่าประชาธิปไตยจะถูกโค่นล้มหรือตัดตอน ความกลัวทำให้หวาดระแวง และจึงที่จะจับผิดจนกลายเป็น ถ้าไม่สนับสนุนรัฐบาลที่ประชาชนเลือกมาก็แสดงว่าเป็นพวกที่ไม่หวังดีต่อประชาธิปไตย หรือถ้าไม่แสดงความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เห็นเป็นรูปธรรมก็แสดงว่าเป็นพวกล้มเจ้า

เรื่องที่ 8 **ยอมรับความแตกต่าง** ในปัจจุบัน ความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ได้แพร่ระบาดไปทั่วและส่งผลกระทบต่อมุมมองการรับรู้และความสัมพันธ์กับผู้คน ทำให้เกิดการผลักไสต่อต้านจนแบ่งข้างแยกหัวรุนแรงขึ้นถึงกับอยากใช้ความรุนแรงกับอีกฝ่าย หรือยั่วยุโศกโศกที่เห็นอีกฝ่ายมีอันเป็นไป ความแตกต่างของผู้คนในสังคมนับวันยิ่งเลวร้าย ด้วยเหตุนี้มนุษย์ด้วยกันจึงควรหันกลับมามองและยอมรับความแตกต่างตามธรรมชาติของกันและกัน อันเป็นคุณธรรมที่จะนำไปสู่ความสุขอยู่ร่วมกันฉันท์มิตร

เรื่องที่ 9 **ทำผิดในสิ่งที่ถูก** อธิบายถึงสิ่งที่ดี มีคุณค่า หากเรายึดติดถือมัน ก็อาจจะส่งผลร้ายได้ ดังที่หลวงพ่อ เพื่อง โขติโก ได้กล่าวไว้ว่า ความดีที่กล่าวถึงนั้น ไม่จำเป็นต้องเป็นความดีตามหลักศาสนาก็ได้ แม้แต่ความดีตามมาตรฐานของอุดมการณ์ทางโลก ไม่ว่า ชาตินิยม ประชาธิปไตย หรือคอมมิวนิสต์ ล้วนมีหลักการในการทำความดีเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม ความดีไม่ใช่เรื่องนามธรรมที่จับต้องไม่ได้อีกต่อไป จริยธรรม และคุณธรรม เป็นความดีที่ทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างเป็นสุข

เรื่องที่ 10 **เส้นแบ่งดีชั่วที่รางเลือน** การตัดสินว่าใครเป็นคนเลวนั้น มักเริ่มต้นการแบ่งเขาแบ่งเรา แล้วตีตราแขวนป้ายให้เขา เช่น เป็นแดง เป็นเหลือง จากนั้นก็มีสมญานามอื่น ตามมาจนสุดท้ายกลายเป็นควายแดงกับแมลงสาบ หรือ ทุนนิยมสามานย์กับศักดินาล้าหลัง เหล่านี้ ไม่ใช่แค่ถ้อยคำที่ใช้แสดงความดูถูกเหยียดหยามอีกฝ่ายเท่านั้นแต่ยังมีผลต่อทัศนคติของผู้เรียก ทำให้เห็นแต่ด้านที่เลวร้ายของเขา หรือหลงติดอยู่กับภาพที่ตนเองสร้างขึ้นมา จนมองไม่เห็นความเป็นมนุษย์ ถึงตรงนั้นแล้วก็ไม่อยากที่จะทำอะไรกับเขาก็ได้ แม้จะใช้ชีวิตที่เลวร้ายก็ไม่มีรู้สึกผิด

เรื่องที่ 11 **สร้างเงื่อนไขสังคมและลดความขัดแย้ง** การจัดการกับความขัดแย้งเป็นสิ่งที่ทุกสังคมพึงตระหนักว่า ความขัดแย้งในสังคมแก้ไขไม่ได้ด้วยการหันหน้าเข้าหากันเท่านั้น นั่นเป็นแค่จุดเริ่มต้น อย่างน้อยการคายความหวาดระแวงต่อกันเคารพซึ่งกันและกัน มองเห็นความเป็นมนุษย์อย่างเท่าเทียมของกันและกัน ก็ช่วยให้เราฟังกันมากขึ้นใครเข้าใจจุดยืนของอีกฝ่าย และยอมรับความแตกต่างกันได้ง่ายขึ้น

เรื่องที่ 12 **คุณธรรมส่งเสริมประชาธิปไตย** หลักการประชาธิปไตยกับคุณธรรมเป็นสองสิ่งซึ่งไม่อาจแยกกันได้ การยอมรับในสิทธิและเสรีภาพของประชาชนภายใต้ระบบประชาธิปไตยจำเป็นต้องประกอบด้วยคุณธรรมของผู้คนในสังคม หากสังคมไร้คุณธรรมก็เท่ากับว่าขาดประการที่จะป้องกันมิให้เกิดความฉ้อฉลเสื่อมทรามเกิดขึ้นได้และหากความฉ้อฉลเสื่อมทรามเกิดขึ้นเมื่อใดอวสานของประชาธิปไตยก็อยู่ไม่ไกล

บทวิจารณ์

ด้านเนื้อหา มีการนำเสนอเนื้อหาไปทางการเมืองและศาสนาผสมกัน เชิงบอกเล่าเรื่องและอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับการเมืองและศาสนาที่มันสามารถอยู่คู่กันได้ หนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นจากประสบการณ์จริงของผู้เขียน จะออกไปทางเชิงบอกเล่าเรื่องเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ในสังคมบ้านเมืองที่เกิดขึ้นในขณะนั้นและมีการอธิบายในสถานการณ์ต่าง ๆ ประกอบอย่างชัดเจน เหมาะแก่ผู้ที่ต้องการอ่านเพื่ออยากรู้เหตุการณ์ทางการเมืองซึ่งหนังสือเล่มนี้ถ่ายทอดมุมมองของผู้เขียนออกมาอยู่ในหนังสือเล่มนี้

ด้านภาษา หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหาเชิงแนวความคิด ที่เขียนขึ้นจากเหตุการณ์ทางการเมือง มีการกล่าวถึงเรื่องราวได้อย่างชัดเจน ทำให้ผู้อ่านอยากติดตามอย่างต่อเนื่อง มีการยกตัวอย่างได้อย่างเหมาะสม หนังสือเล่มนี้ผู้เขียนใช้ภาษาที่เรียบง่ายและเข้าใจง่าย ภาษาที่อ่านแล้วได้ความรู้สึกว่าน่าติดตามเนื้อหาต่อ และมีการอธิบายแนวคิดของบุคคลต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจน มีจัดการวางเนื้อหาสอดคล้องกันระหว่างรูปภาพหน้าปกและเนื้อหาข้อความหมายได้อย่างชัดเจน

บทส่งท้าย ผู้วิจารณ์ได้ข้อสรุปว่าหนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นโดยสะท้อนมุมมองและแนวความคิดของผู้เขียนที่มาจากประสบการณ์ในเหตุการณ์ มีความเหมาะสมในการอ่านทั่วไปอ่านเพื่อให้ได้รู้ในมุมมองต่าง ๆ ในสถานการณ์ทางการเมือง ซึ่งสามารถตอบโจทย์ให้แก่ผู้ที่ต้องการอ่านหนังสือหรือต้องการอยากรู้เพิ่มเติมในแนวความคิดและมุมมองต่าง ๆ ที่แปลกใหม่เพิ่มขึ้น แนวทางการพัฒนาในทัศนะของผู้วิจารณ์

เอกสารอ้างอิง

พระไพศาล วิสาโล. (2556). *เผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลง 40 ปี หลัง 14 ตุลาฯ*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิ 14 ตุลา.